

K problému sociální identifikace chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva ČSFR

PAVEL MACHONIN*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Identification of Poor and Menaced by Poverty in Czechoslovakia in 1991

Abstract: The analysis of the poor and those menaced by poverty in Czechoslovakia was carried out on a representative sample of the adult population from October, 1991. The basic approach to the topic consists of a typology combining three scales of poverty - wealth: a) income per capita of a family member; b) financial value of a household's equipment; c) financial assessment of the fortune per capita of a family member. The consistency/inconsistency of the position of the family on these scales was taken into account.

6.8% of the families were found to be consistently poor in all three dimensions. 13.4% of the families can be evaluated as menaced by poverty in respect to low income and one of the other two scales. 6.7% are close to poverty only in respect to equipment and fortune dimensions but their incomes are not far from the average of the whole sample.

The basic characteristics of really poor people and people menaced by poverty lies in dominating appurtenance to young or younger middle generations of parents with two or more children. High is the share of women living alone and taking care of children.

The concentration of poverty problems in the group of younger families with children is partly a consequence of the orientation of the state policy in the last decade in favour of elderly people. Social supports for families with children would be helpful in the further course of the post - communist transformation.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 2: 225-239)

1. Účel a charakter studie

Publikovaná studie byla v širší verzi zpracována jako jeden z výstupů empirického výzkumu sociální transformace - informace o něm viz [Machonin, Tuček 1992, 650].¹ Data zde použítá odrážejí situaci z října 1991, tedy z období krátce před počátkem nové úpravy platů v rozpočtové sféře. Ta se však skupin obyvatelstva, jimiž se ve studii detailněji zabýváme, prakticky netýkala.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 89 68-71, l. 311, fax (02) 235 78 88, E-mail tucek@cspgas11.bitnet.

1) Zpracování dat podle autorem navržené typologie provedl M. Tuček.

Jiří Večerník ve své stati věnované problematice chudoby [Večerník 1991] podává přehled různých variant vymezení tohoto sociálního fenoménu, popř. blízkého jevu deprivace, a jejich indikací v empirických šetřeních ve světě i u nás. Z přehledu vyplývá, že v českých zemích a na Slovensku se doposud jen sporadicky pracovalo se subjektivním vymezením chudoby plynoucím z deklarace dotázaného. Ostatně tento typ operacionalizace chudoby je nedostatečně exaktní, má spíše doplňkový význam a dá se použít spíše jako následná kontrola objektivních vymezení nebo jako indikátor jejich sociálně psychologických korelátů. Používalo se a používá převážně vymezení objektivních, jednoduchých (jednodimenzionálních) a nepřímých, indikovaných zpravidla příjmy jednotlivců nebo rodin. Tichým předpokladem této preference je zřejmě představa, že přes různé nevýhody daného přístupu jde přece jen o poměrně exaktní způsob zjišťování. V oficiálních i neoficiálních analýzách, opřených buď o statistická nebo ekonomicko-sociologická šetření, bylo použito jak vymezení odvozeného z analýzy spotřeby, tak vymezení odvozeného ze statistického rozložení příjmů v populaci, při němž hranicí chudoby je buď 50 % mediánu nebo dolní decil zvoleného příjmového ukazatele. Takto vybraná vymezení a indikace jsou typická pro sociálně ekonomickou statistiku, v níž navíc přesnost údajů může být za určitých okolností zvyšována jejich dodatečnou objektivizací. Používají se však i ve výzkumech typických pro ekonomickou sociologii, při nichž samozřejmě exaktnost údajů není nijak zaručena. Ostatně v právě ukončeném Mikrocensu 1992 byl i náš statistický úřad nucen upustit od následné kontroly pracovních příjmů v podnicích, čímž se platnost i statistických údajů patrně sníží. Objektivnost a jednoduchost nepřímých příjmových ukazatelů chudoby tak částečně ztrácí svůj tiše předpokládaný atribut exaktnosti.

Večerník popisuje i možné přístupy ke komplexnějšímu, sociologičtějšímu vymezení a odpovídajícím indikacím chudoby, či spíše deprivace. To nezahrnuje pouze zdroje, tj. hlavně příjem, ale také jejich skutečné užití. Přitom může užití definovat nejen jako běžnou spotřebu, nýbrž i ve formě široce pojaté životní úrovně či dokonce životního stylu. Může vedle objektivních a přesných indikací přihlídnout i k subjektivním popř. méně přesným parametrům. V této souvislosti uvádí Večerník přístupy Townsendovy a Villeneuvovy jakož i pokusy o uplatnění jejich obdoby ve státně socialistických společnostech. Jde tu především o práce, jichž se zúčastnila maďarská badatelka Á. Bokorová. Ve studii [Bokor 1984] autorka podrobně popisuje metody, jež uplatnila při analýze deprivace na základě dat z maďarských stratifikačních výzkumů z počátku osmdesátých let. Pracovala tehdy se šesti dimenzemi deprivace; pracovní, mocenskou, sídelní a bytovou, materiální, kulturní a zdravotní. Jako základních indikátorů použila pro každou z nich určitý počet indikátorů (od 9 do 23). Pracovní příjem přitom byl jenom jedním z oněch indikátorů v dimenzi pracovní. Se souhrnnými ukazateli příjmu se v celé konstrukci nepracovalo vůbec - byly použity až následně jako kontrolní proměnná, a to s výsledky značně odlišnými od zjištění typických pro západní země. Bokorová právem poznamenává, že špatné fungování příjmových hranic jako ukazatelů reálné deprivace souvisí se značnou nivelizací příjmů v tehdejších Maďarsku. Zase tedy jedno varování před přeceňováním příjmů jako výlučného

indikátoru chudoby! Rovněž tak se maďarští sociologové vyhnuli zahrnutí subjektivních hodnocení do konstrukce indexu.

Ze základních indikátorů, kategorizovaných statisticky podle směrodatné odchylky na tři pásma (nadbytek, standard, deprivace) vytvořila Bokorová součtové indexy operacionalizující jednotlivé dimenze. Ty znovu obdobně statisticky kategorizovala a odvodila z nich jednak jednoduchý součtový index deprivace, jednak složitý, typologicky založený index deprivace. Při jeho vytváření uplatnila shlukovou analýzu a přihlížela k míře konzistence/inkonzistence postavení jednotky šetření na škálách zmíněných šesti dimenzí.

Je samozřejmé, že takto maďarská socioložka získala sociokulturně bohatou charakteristiku deprivace, kterou následně ještě důkladněji identifikovala co do vnitřních vazeb s každou ze šesti dimenzí i co do vazeb s exogenními proměnnými. Jde však o operacionalizaci i zpracování tak mimořádně složité, že jejich použití v běžných sociologických výzkumech nepřipadá v úvahu. Nadto se spolu s jednoduchostí ztrácí přehlednost a názornost, jež jsou předpokladem rozumného sociotechnického využití poznatků.

Na poli vymezeném na jedné straně jednoduchými sociologicko - statistickými postupy, převládajícími u nás a ostatně i ve světě, na druhé straně pak několika příklady komplexních sociologických analýz deprivace na Západě i na Východě, jsme volili střední polohu. Využili jsme příležitosti dané charakterem dat z výzkumu sociální transformace 1991 a pokusili jsme se o stále ještě poměrně jednoduchou, avšak přece jen vícedimenzionální analýzu chudoby a její sociální identifikace na datech sociologického šetření. Kromě metodologických důvodů nás k tomu vedly i důvody věcné. Uznáváme samozřejmě značný význam příjmové diferenciaci pro charakteristiku chudoby a také ji jako hlavní v rozboru používáme. Nemohli jsme si však nepovšimnout její nižší zkorelovanosti jak s důležitými determinacími faktory, tak zejména s proměnnými operacionalizujícími skutečnou životní úroveň v rovině materiální, popř. kulturní, jakož i s jednotlivými subjektivními hodnoceními bohatství/chudoby [Machonin, Tuček 1992]. Zrovna tak jsme museli zaznamenat, že příjmová diferenciaci není nijak výrazně zkorelována ani s diferenciací majetkovou. Význam majetkových rozdílů však v reálném životě v procesu postkomunistické transformace nepochybně vzrůstá, aniž se to promítá do standardních analýz problematiky chudoby.

Za základ analýzy jsme si zvolili tři dimenze; příjem na hlavu, materiální vybavenost domácnosti a majetek na hlavu člena rodiny. Jejich podrobné vymezení podáváme v následující části článku. Pokud jde o jejich kategorizaci, rozhodli jsme se ji odvodit ze statistického rozložení původních spojitých proměnných a použít přitom - analogicky k běžně používané decilové metodě - rozdělení na sextily, přičemž bereme pro pásmo chudoby a ohrožení chudobou v úvahu vždy spodní dva. Decily by pro náš účel byly příliš úzké, jednak vzhledem k omezenému rozsahu souboru, především však proto, že pracujeme se třemi dimenzemi a že rozhodující pro nás je míra konzistence/inkonzistence tří různých indikátorů chudoby. Použití dolních sextilů není o nic méně oprávněné než decilová metoda nebo standardní metoda používaná OECD, jež odvozuje hranici chudoby

z arbitrárně zvoleného procenta mediánu příjmu na spotřební jednotku. Náš postup ovšem není a nemůže být tak důkladně ověřený jako tyto osvědčené statistické postupy. Konečné určení chudých nebo chudobou ohrožených skupin není přitom mechanickým produktem vstupního rozdělení tří dimenzí, nýbrž až závěrem následné typologické analýzy, jejího ověření subjektivními indikátory a podrobné sociální identifikace.

Vzhledem k nevelkému počtu sledovaných dimenzí jsme si mohli dovolit zkonstruovat místo součtového indexu typologii, a to v té nejjednodušší a nejprehlednější podobě, odvozené z třídění třetího stupně. Ta má proti mnohem složitější empirické typologii, vytvářené např. shlukovou analýzou, zřejmou výhodu ve své jednoznačnosti a obecné srozumitelnosti. V mezích našeho šetření jsme pak mohli vytvořenou typologii následně ověřit konfrontací s několika proměnnými vyjadřujícími subjektivní hodnocení bohatství/chudoby a samozřejmě také zjistit četné významné sociální identifikace jednotlivých typologických kategorií. Nemůžeme ovšem s jistotou tvrdit, stejně jako to nemůže učinit žádný jiný sociolog nebo statistik na základě kterékoli z mnoha v úvahu připadajících operacionalizací, že jsme opravdu adekvátně a přesně určili skupiny lidí chudých nebo chudobou ohrožených. Kombinace tří indikací chudoby, její ověření subjektivním hodnocením a důkladnou sociální identifikací však představují v našich poměrech přece jen jistý posun v metodologii zkoumání chudoby sociologickými prostředky.

2. Postup řešení úlohy

Vzhledem ke stále zřetelnější orientaci postkomunistické sociální politiky na rodinu jako základní článek (subjekt i objekt) sociálně politických aktivit se studie soustřeďuje na problematiku postavení rodiny, nikoli jednotlivce. Soubor, s nímž pracujeme, je ovšem výsledkem náhodného výběru ze souboru dospělých individuí, od nichž jsme získali informace o nich, o jejich partnerech a rodinách. Za základní údaje umožňující zjištění chudých a chudobě se blížících vrstev obyvatelstva se ve studii považují; a) souhrnný čistý příjem rodinné domácnosti na jednoho člena (na hlavu), b) poměrně přesně zjištěný materiální standard rodiny vyjádřený přibližnou finanční hodnotou vybavenosti domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby podle cen platných v roce 1991, c) majetek rodinné domácnosti ve finančním vyjádření a přepočtený na hlavu. Berou se tak v úvahu dva zdroje bohatství/chudoby (příjem a majetek) a dva ukazatele reálné životní úrovně (vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby a znovu majetek, tentokrát ve své finální funkci).

Podle každého z těchto parametrů bylo 2 685 rodin, pro které jsou všechny potřebné údaje k dispozici, rozděleno vždy na dvě části. Centrem zájmu v této studii je část zahrnující rodiny hůře postavené a tvořící zhruba dva sextily zkoumaného souboru s nižšími ukazateli na škále bohatství/chudoba. Ty předběžně považujeme, zatím pouze z hlediska toho kterého parametru, za chudé nebo chudobě se blížící. Zbývající asi dvě třetiny rodin považujeme za středně až vysoce postavené, tj. v tom kterém parametru za zámožné nebo středně situované. Podstatu rozdělení nejlépe ukáže tabulka 1.

Tabulka 1. Rozdělení domácností v ČSFR podle tří dílčích dimenzí bohatství/chudoby v %

	Příjem na hlavu ²	Vybavení domácnosti	Majetek na hlavu
Vysoce a středně situované	1 450 66,5	Nad Kčs měsíčně 51 800 67,0	75 000 66,9
Nízko situované	1 450 33,5	Do Kčs měsíčně 51 800 33,0	75 000 33,1

Z uvedeného rozdělení souboru dle tří základních dimenzí vznikla typologie rodinných domácností vystihující jejich postavení na souhrnné škále bohatství/chudoba, respektující všechny zjištěné dimenze - viz tabulka 2. Předpokládáme přitom v souladu s převládajícím územím, že nejvýznamnější z nich je diferenciací v příjmu na hlavu, méně významnou diferenciací ve vybavení domácnosti a prozatím nejméně významnou diferenciací kumulovaného majetku, aspoň v našich svérázných historických podmínkách a v daném okamžiku.

Tabulka 2. Konstrukce typologických kategorií na souhrnné škále bohatství/chudoba v %

Kategorie domácností	Typ	Postavení v dimenzi (H = horní, D = dolní)			
		Příjem na hlavu	Vybavení domácnosti	Majetek na hlavu	%
Zámožné a středně situované	1	H	H	H	33,9
Převážně zámožné a	2	H	H	D	10,3
středně situované	3	H	D	H	15,6
	4	D	H	H	13,3
Chudobě se blíží	5	H	D	D	6,7
Chudobou ohrožené	6	D	H	D	9,3
	7	D	D	H	4,1
Chudé	8	D	D	D	6,8

S přihlédnutím k výsledkům ověřovací analýzy subjektivního vnímání chudoby na pěti různých škálách bylo možno typologii - beze změny pořadí jednotlivých kategorií - přeformulovat podle těchto souhrnných kategorií:³

²) V době šetření již platilo státem určené "pásmo sociální potřebnosti", při němž se minimální průměrný příjem na hlavu v nejčastěji se vyskytujících typech rodin pohyboval od 1 340 do 1 700 Kčs (u jednočlených domácností). Jak ukazují Večerníkova data, patřilo do tohoto pásma v červnu 1991 13,5 % osob.

³) Šlo o škály respondentova hodnocení zámožnosti vlastní rodiny, jeho výpověď o obtížích s rodinným rozpočtem, o jeho zařazení domácnosti na pomyslné stupnici příjmů, jeho spokojenost s vývojem životní úrovně a sociálních jistot v posledních dvou letech, a posléze o tazatelův dojem ze zkoumané domácnosti, vyjádřený rovněž na škále bohatství/chudoba. Součtové skóry pozic na škálách těchto proměnných a) potvrdily pořadí typů z tabulky 2 a b) upozornily na větší rozdíly v hodnocení sousedních kategorií 1 a 2, 2 a 3, 5 a 6, 7 a 8.

- a) Rodiny zámožné nebo středně situované ve všech třech dimenzích (typ 1);
- b) Rodiny převážně zámožné nebo středně situované s nižším finančním objemem majetku (typ 2);
- c) Rodiny středně situované s nižší vybaveností domácnosti či nižším příjmem na hlavu (typ 3 a 4);
- d) Rodiny chudobou vážně ohrožené ve dvou dimenzích (typ 5, 6 a 7);
- e) Rodiny všeobecně chudé (typ 8).

Naše typologie na rozdíl od jiných přístupů k měření chudoby, založených na zkoumání pouze jedné dimenze indikující stav materiální potřeby (např. příjmové situace rodin), má tu přednost, že umožňuje zachycení právě takovýchto jemnějších členění. Ještě přesnější by byla, kdyby mohla zahrnout ještě čtvrtý druh indikace chudoby, tj. omezenou úroveň krátkodobé spotřeby, jež se však zjišťuje poměrně obtížně.

V další části článku se budeme v souladu s tématem zabývat především kategoriemi uvedenými sub d) a e).

3. Faktory ovlivňující diferenciaci chudoby/bohatství

Naše studie je založena na analýze pouze jednoho jednorázového a tudíž statického řezu československou společností v jednom historickém okamžiku. Nemůže tedy zachytit celou složitou sociálně ekonomickou a kulturní dynamiku komplexu jevů působících na diferenciaci materiální situace, zejména pak na vznik chudoby a ohrožení chudobou. Při tomto historickém omezení však na druhé straně relativní komplexností svého pohledu, tj. množstvím identifikací, kterým sociologický výzkum na rozdíl od statistiky zpravidla disponuje, může upozornit na celou řadu sociálních a kulturních charakteristik, které se v běžných sociálně ekonomických analýzách nesledují (viz tabulka 3).

Ze způsobu konstrukce použité typologie bohatství/chudoby samozřejmě vyplývá, že struktura domácnosti, zahrnující v sobě zřetel k rozdílnému počtu členů domácnosti, výrazně ovlivňuje všechny uplatněné dimenze a tím i celkovou typologickou diferenciaci. Poněvadž celkového příjmu domácnosti jsme užili při vytváření zřejmě nejdůležitější dimenze celé typologie, tj. příjmu na hlavu, nepřekvapuje ani vyšší střední stupeň závislosti souhrnné diferenciaci na tomto ukazateli. Zjištění závislosti však nejsou pouhým umělým artefaktem, daným určitou konstrukcí typologie. Vystihují současně reálně existující vztahy. Potvrzuje se znovu, že v Československu - a to i na počátku zásadní sociální transformace - stále ještě nebyl tím, co určovalo materiální postavení rodiny, především příjem (tím méně pak příjem pracovní), nýbrž na prvním místě početnost, generační skladba a vývojová fáze rodiny. Ilustrují to názorně i vysoké koeficienty asociace typologie s fází života rodiny i jednotlivce. Značný vliv na ekonomickou úroveň měl ovšem i věk jednotlivce, a to nejen prostřednictvím generační skladby rodiny, nýbrž také jako významný faktor působící na úroveň individuálního pracovního

příjmu. S věkem, pohlavím a jinými biosociálními indikátory (např. se zdravotním stavem) souvisí také stupeň ekonomické aktivity různých částí populace.⁴

Tabulka 3. Koefficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoba a některými dalšími objektivními sociálními proměnnými

Proměnná	C _{norm}
Příjem domácnosti	0,47
Příjem dotázaného	0,24
Struktura domácnosti	0,61
Fáze života rodiny	0,59
Fáze života dotázaného	0,56
Věk dotázaného	0,47
Ekonomická aktivita/neaktivita dotázaného	0,29
Vztah dotázaného k soukromému podnikání	0,31
Vztah partnera k soukromému podnikání	0,26
Charakter práce	0,43
Složitost práce dotázaného	0,24
Složitost práce partnera	0,23
Vzdělání dotázaného	0,33
Vzdělání partnera	0,32
Mocenské postavení dotázaného	0,24
Statusové vzorce	0,58
Třídní postavení dotázaného	0,27
Třídní postavení partnera	0,29
Sociálně ekonomický status dotázaného	0,24
Sociálně ekonomický status partnera	0,28
Skupina povolání dotázaného	0,27
Republika	0,15
Prostředí bydliště	0,30
Velikost obce bydliště	0,23
Národnost dotázaného	0,26
Vzestup/sestup dotázaného 89/91	0,31
Vzestup/sestup partnera 89/91	0,30

Na rozdíl od všech dosud zmíněných výrazných vlivů působících na diferenciaci rodin na stupnici bohatství/chudoba, byl rozdílný vztah k výrobním a jiným ekonomickým prostředkům, tj. rozdílný vztah k vlastnickým sektorům ekonomiky, na podzim roku 1991 faktorem, který zřetelně diferencoval pouze malou část populace, tj. skutečné podnikatele (a to především ty úspěšnější z nich), do jisté míry však také zaměstnance tržně úspěšných soukromých firem, od drtivé většiny obyvatelstva, zaměstnané ve státním sektoru, popř. v sektoru družstevním. Jeho vliv však bude zjevně narůstat.

⁴) Večerníkovovo zjištění o poklesu významu biosociálních indikátorů [Večerník 1992: 676] se vztahuje pouze k diferenciaci příjmové a je založeno na výzkumech o několik měsíců pozdějších, než byl výzkum náš. Nové poznatky v tomto směru lze očekávat od Mikrocensu 1992 a na něj navazujícího šetření sociální stratifikace a mobility 1993.

Přetrvávající rovnostářské poměry se projeví relativně nízkými hladinami vlivu složitosti práce, vzdělání a mocenského postavení (zahrnujícího i postavení v profesijním řízení) na životní úroveň rodin.⁵

Ani různé varianty konstrukcí syntetických ukazatelů sociálního postavení odvozených z charakteru zaměstnání pro potřeby západních zemí (tzv. třídní postavení nebo tzv. sociálně ekonomický status) nevysvětlují v našich podmínkách zatím příliš mnoho z reálné diferenciace materiální situace rodin. Tzv. charakter práce, třídící zaměstnání podle kritérií výrobní/nevýrobní a manuální/nemanuální, vysvětluje sice leccos z fakticity diferenciace materiální úrovně, avšak podle kritérií spíše administrativně prosazovaných nebo nahodilých než podstatných z hlediska ekonomické a společenské efektivity pracovního přínosu jednotlivců a jimi vytvářených rodin. Značná vysvětlující síla statusových vzorců vyvinutých ve výzkumu (srv. [Machonin, Tuček 1992]) vyplývá především z toho, že jde o snahu vystihnout sociální postavení jednotlivce co nejkomplexněji, v daném případě dokonce včetně příjmu na hlavu a majetku na hlavu a z poněkud odlišné varianty stupnice vybavenosti domácnosti. Není proto divu, že se takový typ sociální diferenciace výslovně prolíná s typologií, která zahrnuje shodné nebo podobné ukazatele. I tak však jde podle našeho názoru o další podporu představ usilujících nalézt vysvětlení diferenciace materiální úrovně z celého komplexu statusových ukazatelů a z jejich vzájemných kombinací, nikoli tedy z navzájem nekoordinovaných ukazatelů parciálních. Na druhé straně nemůžeme na tomto místě znovu nepřipomenout, že ani typologicky pojaté statusové vzorce, zahrnující vzdělání, složitost práce, podíl na moci, individuální příjem, příjem na hlavu, majetek na hlavu, vybavenost domácnosti a životní styl, nejsou s to vysvětlit fenomén bohatství/chudoba v té míře jako prostá kategorizace strukturálního uspořádání rodinné domácnosti. Je to další argument ve prospěch představy, že vedle vertikální diferenciace statusového charakteru souvisejících tak či onak se schopnostmi a úsilím jednotlivce, popř. rodiny, a vedle rostoucího působení měnících se vlastnických poměrů mají v našich podmínkách stále významnou úlohu při určování materiální úrovně lidí okolnosti nesouvisející ani se skutečnými zásluhami a výkonem, ani s třídně-vlastnickou diferenciací. Je to především právě struktura rodiny, fáze jejího života a jiné biosociální faktory.

Jistý vliv na diferenciaci materiální situace rodin měly v roce 1991 i další podobné okolnosti vázané na bydliště rodiny (velikost obce a konkrétní životní prostředí související s typem obce nebo obývané části větších obcí), etnická příslušnost a příslušnost k České nebo Slovenské republice.

Rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem ani rozdíly etnické nebyly pro rozložení obyvatelstva (rodin) v hierarchii bohatství/chudoba rozhodujícím diferenciačním faktorem. Vzhledem k tomu, že se za jejich tehdejší utváření skrývala rozdílná konfigurace dlouhodobé a krátkodobé dynamiky, mohla však rozdílně působit na genezi postojů a politických orientací obyvatelstva. Srovnej [Machonin 1992].

⁵) K vlivu těchto faktorů na příjmovou diferenciaci srovnej [Machonin, Tuček 1992: 656].

Tabulka 4. Rozdíly mezi republikami a národnostmi v typologii bohatství/chudoba

Republika, národnost	Kategorie typologie bohatství/chudoba								Celkem
	1	2	3	4	5	6	7	8	
ČR	35,2	12,2	15,7	11,1	7,4	9,1	2,8	6,5	100,0
SR	31,7	6,6	15,4	17,5	5,4	9,5	6,4	7,5	100,0
Česká + moravská + slezská	35,3	12,4	15,9	11,1	7,3	9,2	2,8	6,1	100,0
Slovenská	31,4	6,3	15,1	17,7	5,6	9,8	6,1	7,4	100,0
Ostatní	33,6	5,6	16,0	12,8	6,4	5,6	7,2	12,8	100,0

Koeficient pořadové korelace 0,15 pro republiky dokládá, že spíše než o rozdíly hierarchické povahy jde o rozdíly typologického charakteru. Pro české země a český národ je typické téměř dvojnásobné zastoupení rodin kategorie 2 - středně a více zámožných s nižší úrovní majetku na hlavu, tj. nejčastěji bez rodinného domu, než je tomu u obyvatelstva Slovenska, Slováků a ostatních národností. Mezi slovenskými rodinami je zase vyšší zastoupení těch, kteří mají vyšší majetek na hlavu i slušné vybavení domácnosti, avšak nižší příjem na hlavu (kategorie 4). Rovněž tak je na Slovensku, mezi Slováky i ostatními národnostmi vyšší podíl rodin s nižším příjmem na hlavu a horší vybaveností na hlavu, avšak vyšším majetkem na hlavu. Ostatní etnika, zejména maďarské a cikánské rodiny, jsou o poznání chudší než Češi a Slováci, pokud jde o podíl rodin z nízkým postavením ve všech třech sledovaných dimenzích.

4. Formy projevu diferenciacce chudoba/bohatství v chování a postojích lidí

Různé postavení v typech a škálách bohatství a chudoby se projevuje v reálném chování lidí. U našeho výzkumu se to dá doložit opět přehledem asociací mezi zvolenou typologií a některými indikátory chování.

Tabulka 5. Koeficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoba a indikátory chování

Indikátory chování	C_{norm}
Dojem tazatele z domácnosti - umístění na škále chudoba/bohatství	0,45
Kulturnost trávení volného času (životní styl)	0,35
Problémy s rodinným rozpočtem	0,30
Typologie finanční a tržní dostupnosti	
- potravin	0,27
- ošacení a obuvi	0,28
- předmětů dlouhodobé spotřeby pro vybavení domácnosti	0,23
- předmětů a služeb pro volný čas	0,28

Uvedené údaje dokládají, že typologie bohatství/chudoba, se kterou pracujeme, není pouhou statistickou fikcí založenou snad dokonce na nesprávných údajích, nýbrž že ve značné míře předurčuje reálné chování lidí: způsob, jak si obstarávají bydlení a jeho zařízení, jak hospodaří. Na druhé straně dosud

převládající příjmová a z ní odvozená majetková nivelizace na jedné straně a značná autonomie rozhodování člověka pro volbu různých ekonomických a spotřebních strategií a životních stylů za jinak obdobných ekonomických východisek zabraňují tomu, aby naše koeficienty, zobrazující asociaci mezi ekonomickým standardem a chováním lidí, dosahovaly vyšších hodnot.

Objektivní odlišnosti chudoby nebo bohatství se samozřejmě do jisté míry promítají i do postojů spokojenosti či nespokojenosti, do hodnotových orientací i konkrétních hodnocení, preferencí, očekávání a úmyslů lidí. Uvedeme opět nezbytný přehled zjištěných měr asociace (tabulka 6).

Tabulka 6. Koeficienty kontingence charakterizující těsnost vztahů mezi typologií bohatství/chudoby a proměnnými indukujícími smýšlení dotázaných

Proměnná	C _{norm}
Sebezařazení rodiny na škále zámožnost/chudoba	0,36
Sebezařazení jednotlivce	
- celkové sociální postavení	0,23
- výše příjmu	0,23
- prestiž povolání	0,21
Obava z nezaměstnanosti	0,21
Preference konkrétních politických stran	0,39
Náboženské vyznání	0,23
Náboženská aktivita	0,24

Přehled ukazuje, že své objektivní postavení na škále bohatství/chudoby si lidé uvědomují, i když nikoli s naprostou přesností, jak to ostatně odpovídá tomu, že polarizace na této škále není doposud příliš vyhraněná. Zvláště pozoruhodné je, že mnozí zámožnější lidé se ke svému ekonomickému postavení jaksi stydí přiznat, ať už z nějakých skrytých obav nebo vzhledem k tomu, že dlouhodobé působení rovnostářské ideologie v nich zanechalo dodnes působící stopy. Vědomí vlastního postavení se do jisté míry promítá i do ekonomických strategií, zejména, jak jsme viděli již v tabulce 3, do vztahu k soukromému podnikání. Jen málo zřetelný je vliv materiálního postavení na obecné politické orientace, jejichž smysl patrně dotázaní ještě nepříliš přesně chápou. Naprosto zřetelně se však materiální postavení promítá do preferencí významnějších politických stran a hnutí a tím patrně i do volebního, popř. i jiného politického chování.

Poměrně slabý je zatím vliv stupně a druhu bohatství či chudoby na celkové hodnocení společenského vývoje (s výjimkou pohybu životní úrovně). Ještě méně ovlivňuje optimismus či pesimismus očekávání pro budoucnost.

5. Souhrnná charakteristika chudých a chudobě se blízcích domácností

V této části studie podáme přehledné sociální portréty typů analyzovaných domácností. Uvádíme vždy ty charakteristiky, jimiž se ten který typ statisticky významně liší od průměru souboru vyšší frekvencí sledované vlastnosti.

5.1. Typ 8 - domácnosti chudé nebo chudobou silně ohrožené

Tento typ domácností, zřetelně odlišný od domácností ostatních, představuje asi 6,8 % souboru. Jde o domácnosti, v nichž příjem na hlavu dosahuje méně než 1 450 Kčs měsíčně, cena vybavení celé domácnosti hlavními předměty dlouhodobé spotřeby nepřesahuje 51,8 tis. Kčs a majetek na hlavu 33,1 tis. Kčs. Tato kumulace charakteristik nás opravňuje k zařazení celého typu do pásma chudoby nebo blízko k jeho hranici. Jde tedy o skupinu velmi významnou pro naše téma a jsme povinni ji popsat podrobně.

Tazatelé podle svého dojmu zařadili tyto domácnosti z 28,0 % do nejchudší a z 44,0 % do druhé nejchudší z 5 skupin. Dotazovaní se v podobném členění sami zařadili z 20,3 % do nejchudší a z 38,5 % do druhé z nejchudších skupin, podle celkového objemu příjmů ze 49,1 % do nejnižší skupiny. 17,5 % z nich uvedlo, že jejich rodiny mají zcela určitě problémy s rodinným rozpočtem, 48,6 %, že spíše mají takové problémy, než nemají. 96,6 % z těchto rodin má jisté finanční problémy s obstaráváním vybavení bytu a domácnosti, 83,6 % se zajištěním služeb pro volný čas. 79,2 % s pořízením ošacení a obuvi, 56,2 % dokonce s nákupem potravin.

Taková situace souvisí zřejmě s nižší příjmovou úrovní: 89,4 % zastoupených rodin má celkové příjmy na domácnost na úrovni charakteristické pro 62,9 % domácností se střední a nižší příjmovou hladinou v celém souboru.

To však není rozhodující. Hlavní okolnosti, určující zařazení domácností do skupiny chudých, jsou struktura rodiny a biosociální charakteristiky jejich členů. 33,8 % těchto rodin jsou páry s 2 dětmi, 19,1 % s 3 a více dětmi, 10,9 % s dětmi a jedním rodičem, 15,3 % s atypickým složením rodiny. Se zastoupením neúplných rodin souvisí dvě třetiny žen mezi dotazovanými. Jinak z dotázaných je ve věku 18-29 let 31,1 % a 30-44 let 43,2 % zatímco osob starších 59 let pouze 11,5 %.

Z ekonomicky neaktivních se mezi chudé dostávají výrazně častěji ženy na mateřské dovolené a ženy v domácnosti a ovšem také nezaměstnaní. Naopak, nepracující důchodci jsou členy chudých rodin jen v 13,1 %, ačkoli v celém souboru představují plných 24,9 %.

Chudobou jsou tedy zřetelně u nás nejvíce ohroženy rodiny mladšího a mladšího středního věku s dvěma a více dětmi, zejména pak neúplné rodiny, nikoli rodiny důchodců.

Z vlastnických charakteristik je třeba upozornit na to, že o něco více než ostatní jsou chudobou ohroženy rodiny družstevníků a zaměstnanců družstev; nejmenší měrou jsou ve skupině chudých zastoupeni soukromníci a zaměstnanci soukromých firem.

Drtivou většinu chudých rodin tvoří lidé se základním (nebo neúplným základním) vzděláním, popř. vyučením, ze 70,5 % manuálně pracující, většinou ve výrobě, kvalifikovaní (32,5 %), nekvalifikovaní (27,9 %) a zemědělská dělníci, popř. zaměstnanci s nízkou úrovní složitosti práce, činní častěji než průměr souboru v lehkém průmyslu, stavebnictví, službách, zemědělství. 92,1 % z nich nemá žádné podřízené, 84,7 % neprošlo žádnou změnou zaměstnání po roce 1989.

Chudé rodiny bydlí spíše ve městech než v malých sídlech, častěji než jiní v sídlištích, v rušných a tichých ulicích a na průmyslových periferiích, na venkově na samotách. Častěji než rodiny české a slovenské se v této skupině ocitají rodiny maďarské a romské.

Nepřekvapuje, že 62,7 % dotázaných z chudých rodin má obavy z nezaměstnanosti, z toho 40,7 % značné, že mezi nimi převažuje nespokojenost s vývojem po roce 1989 v oblasti sociálních jistot, životní úrovně, ekonomiky i s vývojem celkovým (72,4 % x 65,3 % v celém souboru). Vzhledem k tomu, že jde o lidi spíše mladé, je to velmi vážný signál. Skupina je vlněná k možnosti si zlepšit postavení podnikáním. Své politické naděje chudí lidé vkládali na podzim 1992 častěji než jiní v Občanské hnutí, Stranu zelených, Romskou iniciativu. Slabší podporu než průměr souboru dávali ODS. Častěji než jiní nebyli nijak výrazně politicky orientováni.

5.2. Typ 7 - domácnosti chudé nebo chudobě se blíží v dimenzi příjmu na hlavu a vybavení, nikoli však v dimenzi majetkové

Jde o menší skupinu domácností (4,1 %), zásadně se lišící od domácností všestranně chudých (8) i od domácností s nižším postavením jen v jedné dimenzi (kategorie 2-4), také však od typu 5. Blízká je typu 6, jímž se budeme zabývat vzápětí. V těchto domácnostech příjem na hlavu nepřesahuje 1 450 Kčs měsíčně a vybavenost domácnosti hodnotu 51,8 tis. Kčs, celkový majetek na hlavu však je vyšší než 33,1 tis. Kčs, nejčastěji vzhledem k vlastnictví rodinného domku. Skupina zřejmě patří mezi domácnosti ohrožené chudobou. Subjektivní hodnocení postavení skupiny je jen o poznání vyšší než u typu 8.

Životní styl této skupiny je druhý nejméně rozvinutý ze všech typů, jimiž se zabýváme.

Struktura rodin patřících k analyzovanému typu je velmi podobná struktuře typu 8. Věkově zde dominuje mladší střední generace mezi 30-44 roky (47,7 %). Šedesátiletých a starších je tu však jenom o něco méně než v celém souboru, tj. 21,1 %. I zde se tedy opět objevuje fakt, že chudobou jsou ohroženi spíše lidé mladší s dětmi. Podíl starších je však vyšší - jde tedy o lidi, který svůj větší, především nemovitý majetek buď zdědili nebo v průběhu života získali úsporami, popř. přímým vlastnictvím, pracovním úsilím.

Postavením ve vlastnických sektorech, vzděláním, charakterem práce, postavením v řízení, "třídním postavením" a stupněm kvalifikace, popř. profesionální stability se lidé příslušní k danému typu prakticky neliší od typu 8. Časté jsou profese typické pro služby, dopravu, spoje, těžbu a hutnictví, lehký průmysl a zemědělství.

77,0 % rodin tohoto typu bydlí v obcích do 20 000 obyvatel. Častější než v průměru je bydlení v tichých ulicích ve čtvrti rodinných domů a ve venkovské zástavbě, což mj. prozrazuje i časté vlastnictví rodinných domků. Plných 48,6 % rodin v této kategorii deklaruje slovenskou národnost. Častěji než v průměru je i zastoupení etnika maďarského.

K postojům společným pro typ 8 i 7 dodejme, že v tomto případě jsou vyšší než v průměru i výhrady vůči spravedlivosti současného sociálního uspořádání a skepse k jejímu možnému uplatnění v budoucnu. Nejsou tu sklony ani k podnikání ani k práci v cizině. Naděje toto seskupení vkládalo častěji než průměr souboru do HZDS a KDH, méně často v ODS. Na škále levice/pravice se častěji než ostatní situují do středu (56,4 %).

5.3. Typ 6 - domácnosti chudé nebo chudobě se blíží v dimenzi příjmu na hlavu a majetek, nikoli však ve vybavení

Je to dosti početná skupina tvořící 9,3 % domácností. Na škále bohatství/chudoba je blízká typu 7, dosti se liší od typů 8 a 5, nemluvě už o typech 2 až 4. Příjem na hlavu je u ní nižší než 1 450 Kčs měsíčně, majetek na hlavu nepřesahuje 33,1 tis. Kčs, vybavenost domácnosti vybranými předměty je však vyšší než 51,8 tis. Kčs. I zde tedy můžeme mluvit o ohrožení chudobou.

Tazatelům se domácnosti typu 6 jeví na škále chudoba/bohatství vzhledem k lepší vybavenosti být jako střední ze 66,4 % Jinak jsou subjektivní hodnocení blízká těm, jež známe u typu 7.

Z hlediska příjmů na domácnost je v nižším a středním pásmu 79,9 % rodin.

Struktura rodin je podobná jako u obou předchozích typů. Mladých mezi 18-20 roky je mezi dotázanými 26,5 %, příslušníků mladší střední generace 58,2 % (!). Šedesátiletí a starší téměř nejsou zastoupeni.

Častěji než v průměru patří do typu 6 pracující státního sektoru (63,3 %), pracovníci družstev a nezaměstnaní, také však soukromníci bez zaměstnanců (u partnerů). Zaměstnanci soukromého sektoru jsou tu zastoupeni o něco méně než v průměru.

Manuální pracovníci tvoří menší část než u předchozích typů, tj. 60,5 % dotázaných, z toho 30,0 % ve výrobě a 30,5 mimo ni. Silné zastoupení mají rutinní nemanuální pracovníci (19,2), také však nižší odborní zaměstnanci, a to v profesích typických např. pro kovoprůmysl, obchod, služby, dopravu a spoje. Plných 22,3 % prošlo změnou zaměstnání od roku 1989 k horšímu. Častější než v průměru jsou tu i případy krátkodobé i delší nezaměstnanosti po roce 1989 (celkem 10,6 %). Ve vzdělanostní struktuře převládá vyučení a maturita, složitost práce se blíží průměru souboru, podobně jako počet podřízených.

Do sídelní struktury a obytných zón se rodiny typu 6 včleňují podobně jako u typu 8. Bydlení v rodinných domech tu není tak časté jako u skupiny 7. Etnickým složením se skupina neliší od průměru.

I zde jsou postoje podobné jako u předchozích typů. Na rozdíl od nich však tu zaznamenáváme vyšší zájem o podnikání i o práci v zahraničí. Politické orientace na podzim 1991 se upíraly častěji než v průměru k Čs. straně socialistické, k Občanskému hnutí, straně zemědělské, zeleným, HSD-SMS, republikánům, SDL, méně k ODS.

5.4. Typ 5 - domácnosti chudobě se blížící v dimenzi vybavenosti a majetku, nikoli však v příjmech

Tento typ domácností se výrazně liší od typů 2 až 4 i 8. Je chudobou ohrožen podobně jako typy 6 a 7, vzhledem k vyšším příjmům však nikoli tak bezprostředně. Patří k němu 6,7 % domácností. Finanční odhad vybavení domácností nepřesahuje 51,8 tis. Kčs a majetku na hlavu 33,1 tis. Kčs, příjmy na hlavu však jsou vyšší než 1 450 Kčs za měsíc.

Tazatelé řadí tyto domácnosti z 3,4 % mezi nejchudší a ze 48,3 % mezi chudé, všimající si zřejmě hlavně objemu majetku a úrovně vybavenosti. Dotázaní se do podobných skupin přiřazují ze 14,4 % a 28,7 %. Problémy s rodinným rozpočtem mají však spíše na běžné úrovni. Pokud jde o spotřebu, mají problémy u vybavení a zvláště služeb pro volný čas, jsou však na tom poměrně dobře u potravin. Ze všech sledovaných skupin mají nejnižší úroveň životního stylu.

Co do struktury a tím i průměrného objemu příjmu se zkoumaný typ domácností příliš neliší od průměru celého souboru!

Značně odlišná než u předchozích typů je struktura rodin. Převládají manželské páry bez dětí (41,4 %) nebo s jedním dítětem (23,2), jednotliví rodiče s dětmi tvoří 11,1 %, atypické rodiny 9,4 %. Lidé šedesátiletí a starší představují 43,9 %, od 45 do 59 let 24,4 %.

Samozřejmě, že nejvíce je v této skupině důchodců (47,2 %), z toho 44,4 % nepracujících. Podnikatelé a pracovníci soukromého sektoru jsou zastoupeni minimálně.

Slušná příjmová situace domácností typu 5 je nepřímým potvrzením našeho poznatku, že chudobou ohroženi jsou u nás nejvíce mladší lidé s dvěma nebo více dětmi.

Profesionální charakteristiky (včetně posledního zaměstnání u důchodců) jsou tu podobné jako u skupiny 6 s tím, že častá je práce v profesích typických pro lehký průmysl, stavebnictví a služby. Složitost práce a vzdělání i postavení v řízení jsou nízké podobně jako u nejchudší skupiny 8.

Dotazovaní této skupiny bydlí ze 69,7 % ve městech nad 20 000 obyvatel - na sídlištích, v městských ulicích i na periferii. Častěji než v průměru jsou v ní zastoupeni Češi.

Obavy z nezaměstnanosti jsou u ekonomicky aktivních vyšší než průměr - projevilo je 55,5 % dotázaných. Není tu zájem ani o podnikání ani o práci v cizině. Nespokojenost s vývojem po roce 1989 a skepse vůči uplatňování sociální spravedlnosti je opět vyšší než v celém souboru. Důvěru skládali příslušníci skupiny ve stranu lidovou, republikány, HSD-SMS, často jsou apolitičtí. Jsou mezi nimi o něco více než v průměru zastoupeny levicové názory.

6. Závěry

Z uskutečněné analýzy je možno vyvodit několik závěrů:

1. V podobě typů domácností 8, 7 a 6 se podle našeho názoru podařilo zhruba identifikovat asi 6,8 % skutečně chudých (8) a 13,4 % chudobou ohrožených domácností. Mimo údajů o příjmech, vybavenosti domácnosti a o majetku to prokazují zejména údaje o jejich omezené spotřebě a četná subjektivní hodnocení. Skupina 5 (6,7 %) není vzhledem k vyšším příjmům chudobou ohrožena tak bezprostředně jako skupiny 6 a 7.
2. Chudé a chudobou ohrožené domácnosti, popř. chudobě se blížíci domácnosti jsou v rozhodující míře složeny z nekvalifikovaných i kvalifikovaných manuálních pracovníků ve výrobě i mimo ni a částečně z rutinních řadových nemanuálních pracovníků. Častěji než v průměru jsou zde zastoupeny profese typické pro nepreferovaná odvětví, zejména zemědělství, služby, dopravu, spoje, stavebnictví a lehký průmysl, z vlastnických sektorů stav chudoby nejvíce ohrožuje družstevníky a zaměstnance družstev.
3. Chudí a chudobou ohrožení, popř. chudobě se blížíci lidé bydlí ve všech velikostech a typech sídel a v obou republikách. Mezi nejchudšími (typ 8) se častěji vyskytují Maďaři a Romové, v kategorii 7 Slováci, v kategorii 5 Češi.
4. Základní charakteristikou všech chudých a chudobou ohrožených rodin (typy 8 až 6) je převládající příslušnost k mladé a mladší střední generaci rodičů s dvěma a více dětmi, při velkém podílu osamělých žen s dětmi.⁶ Důchodci a starší lidé jsou podstatně zastoupeni až v relativně lépe situované skupině 5. Zejména tento závěr považujeme za důležitý z hlediska sociálně politického.
5. Z demografického i pracovně profesionálního hlediska jsou tedy chudé a chudobou ohrožené rodiny součástí výhledově důležitých sociálních seskupení. O to závažnější je empirické zjištění a) faktického snížení jejich spotřeby (včetně potravin, obutí a ošacení) silně pod průměr, b) značné míry jejich nespokojenosti s tehdejší průběhem transformace společnosti a skepse vůči budoucímu vývoji s náznaky příklonu k opozičním stranám.
6. Strategie budování sociální sítě především ve prospěch starých lidí při opožděném řešení problémů rodičů s dětmi uplatňovaná v první půli osmdesátých let a obnovená i po roce 1989, je jedním z faktorů, který přispěl k ztížení sociální situace stejně tak jako tlak zhoršující situaci v zemědělství a družstevnictví. Mírný vzestup reálných příjmů v roce 1992 je patrně přechodný, a proto se tato problematika stane v dohledné době opět vysoce aktuální.
7. Z metodologického hlediska bylo prokázáno, že v mezích sociologického výzkumu lze uplatnit i poměrně jednoduché vícedimenzionální typologie vedoucí ke konkrétnější sociální identifikaci chudoby (deprivace).

⁶) Toto zjištění nelze ovšem chápat tak, že všichni mladší lidé nebo všechny rodiny s dětmi jsou v pásmu chudoby nebo v jeho blízkosti. Měly však v době výzkumu výrazně vyšší šanci se v této situaci octnout než lidé staršího středního věku a lidé starší a než jiné kategorie domácností.

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zabývající se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace [1969]*. Po nucené přestávce zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálních a politických věd UK. V současné době pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR. Publikoval práci *Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 [1992]* a řadu článků v *Sociologickém časopise*.

Literatura

- Bokor, A. 1984. "Deprivation. Dimensions and Indices." In *Stratification and Inequality*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest: IFSS.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P. 1992. "Česko-slovenské vztahy ve světle dat sociologického výzkumu." In *Dnešní krize československých vztahů*, ed. by F. Gál. Praha; SLON.
- Machonin, P., M. Tuček 1992. "K sociální stratifikaci v Československu 1991." *Sociologický časopis* 28: 649-665.
- Večerník, J. 1991. "Úvod do studia chudoby v Československu." *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Večerník, J. 1992. "Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992." *Sociologický časopis* 28: 666-684.